

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ НА ПЕРЕЛОМНИХ ЕТАПАХ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 1(32), с. 109–115

Вирішення нагальних питань, пов'язаних з проблемами євроінтеграції, вимагає всебічного осмислення і переосмислення усталених поглядів і стереотипів на державотворчі та інтеграційні процеси, розглядаючи їх у контексті світового історичного поступу й особливу увагу приділяючи переломним етапам історичного розвитку.

Вирішення нагальних питань, пов'язаних з проблемами євроінтеграції, які ставить перед нами сьогодні, незважаючи на намагання відтермінувати вирішення цієї болючої проблеми, вимагає всебічного розгляду, осмислення і переосмислення усталених поглядів і стереотипів на державотворчі та інтеграційні процеси, розглядаючи їх у контексті світового історичного поступу. Відкинувши лінійний підхід до розгляду цього процесу, можна констатувати, що в ньому на різних етапах історичного розвитку беруть участь різнонаправлені течії як доцентрового, так і відцентрового характеру – держави, що входили до складу імперій, у процесі боротьби за незалежність відмежовувалися кордонами, а здобувши її – висунули ідею об'єднання.

Наша держава, як і інші, теж долає цей нелегкий шлях до здобуття справжньої незалежності, а потім – до інтеграції в європейський простір. Але процес цей набагато складніший, ніж здається на перший погляд. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що неможливо, взявши за зразок приклад будь-якої іншої нації, навіть найвдаліший, піти тим самим шляхом і, таким чином, легко досягти успіху. Потрібно враховувати, що кожна нація має пройти цей складний шлях самостійно, долаючи численні перешкоди. Крім того, цей процес потребує єдності не лише економічних, а й соціальних стандартів та етичних

норм. І, не в останню чергу, це має відношення до правової системи, особливо в таких її аспектах, як верховенство права, права людини. Більше того, необхідно звернути увагу на такі аспекти, як побудова української національної держави, функціонування еліт, їх кругообіг та перехід колишніх еліт у нові державні структури, концепція громадянства не на етнічно-культурному, а на територіально-політичному принципі, співвідношення між державою, суспільством і громадянином та між корінним народом і національними меншостями.

Для того щоб здійснити всебічний аналіз означених процесів, необхідно розглянути як саме відбувався у нашій державі процес державотворення, особливу увагу приділяючи переломним етапам історичного розвитку, оскільки неможливо творити державу без глибокого осмислення минулого, яким би складним і суперечливим воно не було.

Для нашої країни історично склалося так, що вона розташована на пограниччі, де осілий хліборобський елемент межував з кочовим степом. Україна, яка була розташована поряд із Великим кордоном, який розділяв європейську й азіатську цивілізації, протягом багатьох століть була форпостом Європи на Сході, і саме це дало поштовх до виникнення тут феномену, неможливого в інших обставинах – українського козацтва як окре-

мого стану військового прикордонного населення. Виникнення козацтва було своєрідною відповіддю на нескінченні набіги кочівників. Натиску степу козаки протиставили своє військове братерство, створене по типу орденів рицарів-хрестоносців, і розвинену культуру землеробства. Річки, які були серйозною перешкодою для просування кінних загонів татар, вони використовували як водні артерії [7, 124].

Незважаючи на небезпеку, в “дике поле” проникають декласовані елементи східноєвропейського суспільства. Нелегке, сповнене небезпеки життя змушувало людей селитися в захищених таборах, розташованих у пониззі за дніпровськими порогами. Життєвою необхідністю для них була торгівля з уцілілими селянами. Тому, назвавшись козаками, вони брали на себе зобов’язання обороняти місцеве населення від постійних набігів кочівників.

Так формувалася маргінальна верства українського суспільства, яка поєдувала в собі елементи осілої землеробської і східної кочової культур. Присвятивши своє життя постійним воєнним сутичкам, козаки могли існувати лише за рахунок воєнної здобичі, для одержання якої споряджалися воєнні експедиції, іноді доволі ризиковані, що супроводжувались розбоєм, грабіжництвом і винищенням мирного населення. За ці походи козаки здобули у себе на батьківщині слави національних героїв. І все ж козаччина, за всієї своєї авантюристичності, мала певний організуючий вплив, об’єднуючи розрізнені ватаги в єдине військо із суворою дисципліною. Зі збільшенням числа втікачів, виникає розкол між заможними козаками і голою – найактивнішою і найбільш вибухонебезпечною масою, яка намагалася взяти під свій контроль Запорозьку Січ, і брала активну участь у численних повстаннях, виступаючи під прапором православ’я і намагаючись відновити традиційні соціально-економічні відносини. Але оскільки те добре минуле в його первозданному вигляді повернути було неможливо, вони все краще із того втілювали в демократичному облаштуванні Запорозької Січі. З кінця XV ст. козацтво перетворилося з дрібних ватаг степових авантюристів-одинаків на

окреме військове угруповання, яке налічувало тисячі людей і мало власні, незалежні від держави, збройні сили [1, 5].

Український історик В. Липинський проBLEMI, що ускладнювали державотворчі процеси в Україні, вбачав у “фатальному пограниччі між цивілізацією плуга і цивілізацією степу”, а також у відсутності приватної власності на землю. “Чи може без приватної власності на землю існувати нація? Чи в стані така нація, що не зв’язана з землею мільонами своїх хліборобів, які вросли в цю землю корінням діничної приватної власності, витворити в собі поняття “батьківщини”, поняття рідної своєї землі? Чи може виробитись національна традиція (без якої не буває нації) там, де земля не держиться століттями в одній сім’ї, там, де не переходить вона, а з нею її історія і любов до неї, з батька на сина?” [2, 172–173].

З цими думками багато в чому збігаються і погляди П. Чаадаєва: “Погляньте навколо себе. Чи не здається, що всім нам не сидиться на місці. Ми всі маємо вигляд мандрівників. Ні в кого немає визначеної сфери існування, ні до чого не вироблено хороших звичок, ні для чого немає правил; немає навіть домашнього вогнища; немає нічого, що прив’язувало б, що пробуджувало б в нас симпатію або любов, нічого міцного, нічого постійного; все минає, все проходить, не залишаючи сліду ні поза вами, ні в вас. В своїх будинках ми ніби гості, в сім’ї маємо вигляд чужинців, в містах здаємося кочівниками, і навіть більше, ніж ті кочівники, котрі пасуть свої табуни в наших степах, бо вони сильніше прив’язані до своїх пустель, ніж ми до наших міст” [8, 41]. І це, на думку мислителя, відбувається тому, що “ми ніколи не йшли пліч-о-пліч з іншими народами; ми не належимо до жодного з великих сімейств людського роду; ми не належимо ні до Заходу, ні до Сходу, і не маємо традицій ні того, ні іншого. Стоячи ніби поза часом, ми не були охоплені всесвітнім вихованням людського роду” [8, 41].

Реєстрові козаки, які на початку XVII ст. виявилися єдиною заможною і освіченою частиною населення, яка не втратила духовної близькості до народу, вперше усвідом-

люють себе як соціальну еліту суспільства. Саме цю частину населення під час Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, коли усталені суспільні структури затріщали по всіх швах, сам хід історії висунув на чільне місце.

Важливо, що Хмельницький одразу ж зорієнтувався: не напівкочові добичники й гультіпаки, що підтримували кожен бунт (а потім здебільшого видавали ворогу своїх ватажків), – його спільники й помічники, бо це елемент ненадійний, часто позбавлений державницького мислення, бо люмпени – прошарок завжди найменш національний, вони, як правило, доволі неохоче впускають у своє серце великі й благородні ідеї на взірць боротьби не за власне благо, а за створення власної держави.

Держава Богдана Хмельницького розвивалася завдяки глибокому політичному перетворенню, принесеному в козацьке середовище українською козацькою шляхтою – політично підготовленим, озброєним державною традицією класом, який вкупі з представниками козацької старшини з низів витворив нову провідну верству нової держави [9, 19].

Слід зазначити, що саме еліта забезпечує законність і стабільність влади, утримуючи суспільство від анархії й хаосу та виступаючи, таким чином, у ролі основної державотворчої сили. Але трагедія української шляхти полягала в тому, що вона опинилася в пограничному становищі між національно їй ворожою магнатсько-шляхетською Річчю Посполитою і між соціально ворожою українською козацькою. “В очах правителів польської держави боротьба за віру православному робила шляхту “руську” спільницею “бунтівників” козацьких”, і в той же час, “православна “руська” шляхта – традицією, культурою, прив’язаністю до своїх маєтків, політичним консерватизмом нарешті, зі своїм класом зв’язана, до степового козацтва пристати не могла” [3, 74].

На думку В. Липинського, “цей землевласницький, політично вироблений, культурний і посідаючий державні традиції, а через те одинокий, тоді до державної творчості здатний український клас був чисель-

но ослабий, щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратичний характер надати. Зустрівшись у самім початку повстання з переможними класовими тенденціями степової, хоч і православної, але ще не землевласницької, ще не хліборобської козащини, ... шляхта українська... мусила шукати оборони там, де їй не загрозувало повне знищення. І цю оборону для себе шляхта українська примушена була шукати в Річі Посполитій польській” [3, 82].

Таким чином, українська шляхта опинилася в пограничному становищі між національно їй ворожою магнатсько-шляхетською Річчю Посполитою і між соціально їй ворожою православною українською козацькою, і в результаті так і не знайшла свого місця в бурхливих подіях Визвольної війни.

В історії Запорозької Січі можна розрізнити два періоди. Якщо на першому етапі свого існування Січ була висунутим в степ аванпостом хліборобської культури, то з часом, об’єднавшись з татарами, стала аванпостом кочівників у їх боротьбі з хліборобами, пристановищем і опорою напівкочових українських елементів [2, 163]. Співіснування цих двох елементів збереглося в модифікованому вигляді й понині. Цим значною мірою зумовлена особлива складність пошуків шляхів національного відродження.

На початку ХХ ст. слабкість і роздробленість національної еліти не дала можливості Україні відвоювати незалежність у період розпаду імперій, коли майже всі нації Східної Європи таку незалежність одержали.

Українські соціал-демократи, що прийшли до влади в Україні в 1917 р., так і не змогли вирішити ряд завдань, які поставила перед ними історія, а саме визначити першочерговість питань у національній, соціальній, військовій сферах. Прихід до влади Павла Скоропадського показав, що в народі ще жива пам’ять про устрій української козацької держави і про місце в ній гетьмана, але цей період тривав недовго. З приходом більшовизму по країні поширилися анархія й безладдя. Безладдя стало всезагальною ознакою життя революційної Росії. Освячена ре-

волюцією необхідність змін виправдовувала в очах багатьох нападки на цілий ряд принципів і установлень, які раніше були загальноприйнятими. Такі зміни, зокрема, докорінно підірвали і без того хитку дисципліну в армії, внаслідок чого вона почала розвалюватися. Коли мільйони озброєних деморалізованих і розгнущаних солдатів, кинувши фронти, лавиною рушили додому, громадський порядок остаточно був підірваний. За таких умов в Росії, що сприймалася Заходом в образі кентавра з азійським тулубом і європейською головою, відбувається революція, яка визначила для країни вибір подальшого шляху. За висловом Освальда Шпенглера: “Азія відвойовує Росію, після того як Європа анексувала її в особі Петра Великого” [10, 43]. І далі філософ зазначає: “Більшовицький уряд не має нічого спільного з державою в нашому розумінні, якою була держава Петра. Подібно кипчаку, царству “золотої орди” в монгольську епоху, вона складається з панівної орди – яка називає себе комуністичною партією – з ватажками і всемогутнім ханом, а також з численною покірною і беззахисною масою. Від справжнього марксизму тут мало що збереглося, хіба що самі назви й програми. Насправді ми бачимо чисто татарський абсолютизм... – хитрий, жорстокий, що користується вбивством як повсякденним засобом влади, що кожної миті погрожує можливістю нового Чингісхана, який скрутить в один рулон Азію і Європу” [10, 44].

Революція і спричинена нею громадянська війна призвели до ще більшого розорення і взаємного винищення українського суспільства, а політика воєнного комунізму довершила розвал економіки. В бурхливих подіях революції і громадянської війни не останню роль відігравали декласовані елементи, якими були колишні селяни, робітники, демобілізовані солдати. “Земля на власність йому не потрібна; він її не любить, бо він з неї не живе. Коли йому стає “тісно”, він не добуває, як західний європеєць, як український хлібороб, як китаєць, з тієї самої землі замість одного – два пуди зерна. Він просто оцю “бісову тісноту” кидає і шукає нових по-рожніх земель. Або-ж... в рядах тієї чи іншої

“красної армії” йде він огнем і мечем на сусідні хліборобські культури, йде на захід “ширити ідеї Карла Маркса” [2, 168].

Дехто з представників еміграції висловлював наївну віру в еволюцію більшовизму, що може згодом створити в Україні національну державу. Державна комуністична влада в Україні не була територіально українською. Її центри, її мозок знаходилися поза межами України. В Україні влада опинилася в руках органічно не пов’язаних з нею кочових елементів, які сьогодні могли управляти Україною, а завтра Грузією чи приамурським краєм. Тому ця влада не має жодних підстав набирати рис влади національної. Таким чином, втілювався в життя принцип “мой адрес – не дом и не улица”, де “адрес – Советский Союз”.

Після закінчення громадянської війни основою соціальної структури суспільства залишалися величезна маса селянства, у більшості своїй бідного, а крім того, численні маси люмпенів, вибитих із життєвої колії війною. І на чолі цього суспільства – партія.

У партійної еліти формувалася своєрідний груповий навик, що знаходив вираження в запереченні загальнолюдських моральних цінностей, зведенні в абсолют вольових, жорстко авторитарних методів, які застосовувалися тільки в умовах громадянської війни, і розповсюдженні їх на всі випадки життя, повну відмову від власного “я” на користь “партійній лінії”. Така мораль в подальшому сприяла успіху сталінізму і послідовному знищенню “старої гвардії” руками товаришів по партії, а в кінцевому рахунку нещадному ставленні до трудящих мас.

Таким чином, на початку 20-х років соціальна структура радянського суспільства являла собою строкату мозаїку різних класів і груп, масу людей, вибитих із життєвої колії, з обірваними соціальними зв’язками, зі зруйнованими до основ моральними нормами. “То був маргінальний світ маргінальних людей, яких позбавили коренів, традиційних цінностей і моральних орієнтирів; людей деморалізованих страхітливою жорстокістю, безглуздістю і непримиренністю класової моралі; людей, вражених апокаліптичним видо-

виськом зруйнованих храмів і зневажанням християнської моралі з її поняттями добра і зла” [5, 77].

Неп, який партійне керівництво ввело попри власне бажання під загрозою повного розвалу економіки і селянського повстання, був ненависний йому в першу чергу тому, що товарно-грошові відносини не підкорялися методу “простих рішень” і, виступаючи в ролі регулятора економічного життя, віднімали у партійного апарату можливість командувати, що породжувало у найменш культурної її частини відчуття власної непотрібності. Від непу постраждали дві соціальні категорії: люмпени і працівники бюрократичного апарату. Перші виявилися нездатними включитися в процес виробництва ні за яких умов, другі – були позбавлені розподільчих функцій. За такої розстановки соціальних сил в країні неп був приречений, незважаючи на економічну ефективність і благодотворний вплив на всі сторони суспільного життя.

“Великий перелом” 1929 р. ознаменував перехід від європейської товарно-грошової моделі обміну діяльності до архаїчної азійської моделі редистрибуції – перерозподілу. До “великого перелому” власність на засоби виробництва знаходилась в руках громадянського суспільства, після нього – перейшла до рук держави. Перехід від “горизонтальних” товарно-грошових зв’язків до “вертикальних” – перерозподільчих – підірвав економічну основу громадянського суспільства і призвів до його подальшого поглинання державою. Ґрунт з-під ніг самостійності громадянина був вибитий, а всі члени суспільства фактично перетворились у найманих робітників держави, які економічно повністю від неї залежали. У свою чергу, держава перетворюється на верховного власника всіх засобів виробництва.

Перехід від товарно-грошових відносин до редистрибуції мав серйозні наслідки для всієї соціальної структури радянського суспільства. За такої системи суспільство поділяється на дві основні групи: керівну верхівку, яка виконує розподільчі функції, і простих виробників, що створюють надлишковий продукт, який перша група відбирає в пе-

рерозподільчу мережу. “Відчуження від власності та виробленого продукту, яке перетворило і селян, і робітників на найманих працівників, мало найфатальніші наслідки і для нашої економіки, і для нашої моралі. Воно породило паразитизм і утриманство, нечуваних розмірів розкрадання й безвідповідальність” [8, 80].

“Номенклатурна бюрократія” шукає опору в маргінальних групах, зацікавлених у збереженні системи вольового перерозподілу благ. Декласовані низи суспільства завжди лояльні до гасла “рівності”, яке вони розуміють як розподіл. Тому не випадково, що сталінський апарат, який формувався в 30-ті роки, знайшов матеріал для рекрутування саме серед декласованих елементів. Апарату були потрібні люмпени. Саме люмпени зробили кар’єру на колективізації. Щоб реалізувати свої наміри, режим потребував допомоги. Спочатку уряд покладав надії на комітети незаможних селян, гадаючи, що їм немає чого втрачати від розкуркулювання та колективізації. Але незабаром стало ясно, що для селянина бідність ще не означала готовності брати участь у знищенні своїх заможніших сусідів. Тому уряд для проведення своєї політики вирядив на село тисячі міських робітників, фанатично відданих ідеї “побудови соціалізму” будь-якою ціною.

Таким чином, і апарат був потрібен люмпенам. Як древньоримські пролетарі епохи пізньої республіки знайшли свою корпорацію в найманій армії, так наш вітчизняний люмпен-пролетаріат знайшов свою корпорацію в бюрократичній касті, близькій йому по духу і способу соціального паразитування.

Після “великого перелому” сталінська держава доклала великих зусиль для того, щоб розірвати зв’язки, які органічно виникали між людьми. Метою такої акції було поглинання громадянського суспільства, риса – притаманна азійському способу виробництва загалом. Історичний досвід свідчить: громадянське суспільство – творець усієї духовної і матеріальної культури. Держава, яка вбачає в громадянському суспільстві свого ворога і подавляє його, прирікає країну на культурну відсталість. Як зазначав

Х. Ортега-і-Гасет, наслідки цієї тенденції завжди будуть фатальні. “Втручання держави раз по раз гвалтуватиме суспільну спонтанність; жодне нове зерно не зможе дати плодів. Суспільство житиме для держави, людина – для урядової машини. А оскільки вона, кінець кінцем, тільки машина, існування й утримання якої залежить від живучості її середовища, держава, висмоктавши з суспільства соки, обернеться в засохлий кістяк, помре іржавою смертю машини, куди більш моторошною, ніж смерть живого організму” [4, 89].

Бурхливий розвиток важкої промисловості в 30-ті роки справив істотний вплив на зростання міського населення. Величезні маси селян у пошуках роботи переселяються в міста, розчиняючи в своєму середовищі нечисленний прошарок кадрових робітників. У результаті, виникає погранична, не міська і не сільська, субкультура заводських окраїн.

І в повоєнний період приріст міського населення відбувався в основному за рахунок переселенців з сільської місцевості. У цілому по країні рівень міграції був дуже високий, і в цьому одна з причин соціальної невизначеності населення.

Масове переселення селян у міста не супроводжувалося розгортанням соціальної інфраструктури. Втративши зв'язки з сільським життям, переселенці не отримали можливості повноцінно увійти в життя міста. Виникає типово маргінальна “погранична”, “барачна” субкультура. Уламки сільських традицій дивно перепліталися з “цінностями” міської цивілізації. Усе це не могло не позначитись на стані сім'ї, який, у свою чергу, впливав на моральний клімат суспільства. Радянська сім'я відчула на собі всі наслідки безцеремонного втручання держави у справи громадянського суспільства. Грандіозні потрясіння, жорстокі репресії руйнували мораль, розривали найміцніші зв'язки.

Розрив сімейних зв'язків найстрашніше відбивається на дітях і підлітках, викликаючи лавиноподібне зростання жорстокості, агресивності, цинізму і варварства. Холодність і егоїзм молодих батьків трансформуються в психіці підлітка спочатку в недові-

ру, замкнутість, скептицизм, потім – у байдужість і агресивність. Іншою причиною розриву зв'язків між поколіннями є розходження у виборі ціннісних орієнтирів. Так, якщо батьки спиралися на залишки принесеної з собою в місто сільської культури, то їхні діти такої опори не мають. Тому життєвий досвід батьків втрачає свою цінність в очах дітей [6, 154].

На сучасному етапі зубожіння населення, безробіття досягли масштабів, не бачених раніше, що, у свою чергу, призводить до втрати життєвих орієнтирів, ідеалів, духовного зубожіння. В кінцевому результаті ці процеси призводять до швидкого руйнування моралі, що, в свою чергу, породжує особливу соціальну хворобу – аномію.

Одним із типових виявів нестабільності є денаціоналізація, деструкція національної самосвідомості. На думку В. Липинського, людина, позбавлена приватної власності, як правило позбавлена духу патріотизму і почуття національної належності. “Тільки єдиний хліборобський, до землі міцно прив'язаний і з рільничою продукції, а не з політики живучий клас заінтересований кровно – життям, а не словами – в існуванні власної, незалежної Української Держави” [2, 168].

І хоча нині аграрний аспект відходить дещо на задній план, все ж для частини населення туга за землею, тяга до повернення на неї залишається актуальною і дотепер.

Так чи інакше, але час вимагає від нас відповіді на питання: чи в змозі ми подолати це “фатальне пограниччя” між Заходом і Сходом, чи так і залишимося своєрідним маятником, що пов'язує ці дві цивілізації; чи притаманна нашій нації державотворча ініціатива, чи ми залишимо про себе уявлення як про “якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полународець” [2, 41].

Події останнього десятиліття в Україні свідчать про те, що цей процес відбувається в доволі складній ситуації, наражаючись на серйозний спротив, який проявляється в намаганні розділити країну на Схід і Захід, Південь і Північ. І хоча подібний регіональний поділ притаманний багатьом європейським

державам, в Україні він має особливий, фатальний відтінок. Однак, яким би неоднозначним не було ставлення в нашій недавній історії до подій “помаранчевої революції”, все ж необхідно констатувати, що це справді була революція – революція в людській свідомості, яка залишає надію на краще майбутнє.

Література

1. Леп'явко С. А. Козацькі війни К. Косинського та С. Наливайка. – Х.: Фоліо, 2011. – 121 с.
2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк, 1954. – 472 с.
3. Липинський В. Україна на переломі (1657–1659). – К.: Дніпро, 1997 – 320 с.

4. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Вибрані твори / Пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – К.: Основи, 1994. – 420 с.

5. Прибиткова І. Ми – не маргінали, маргінали – не ми? // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11–12. – С. 77–80.

6. Стариков Е. Маргиналы или размышления на старую тему: “Что с нами происходит?” // Знамя. – 1989. – № 10. – С. 154.

7. Тойнбі А. Дослідження історії. Т. 1 / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614 с.

8. Чаадаев П. Я. Статьи и письма. – М.: Современник, 1989. – 623 с.

9. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – 416 с.

10. Spengler O. Jagre der Entscheidung. I. Teil. Deutschland und die weltgeschichtliche Entwicklung. – Munchen, 1933.

Процеси, пов'язані з проблемою державотворення, посилюються на переломних етапах історичного розвитку, коли загострюються протиріччя соціального, економічного, політичного характеру.

Процессы, связанные с проблемой государственного строительства, усиливаются на переломных этапах исторического развития, когда обостряются противоречия социального, экономического, политического характера.

The processes associated with the problem of nation-building? Are amplified at crucial stages of historical development? When aggravated the contradictions of social, economic, political nature.

Надійшла 5 грудня 2011 р.